

GELDERS GENOOTSCHAP

Gelders Genootschap • Zypendaalseweg 46 • Postbus 68, 6800 AB Arnhem
T 026 442 17 42 • F 026 442 94 04 • www.geldersgenootschap.nl

*Columbarium bij het crematorium te Dieren
(H.C.P. Nuyten, 1953)*

Visie op wederopbouw-
architectuur en -stedenbouw
in Gelderland

Het erfgoed
van de
wederopbouw

Het erfgoed van de Wederopbouw omvat de resultaten van (steden)bouwkunst en landinrichting uit de periode 1940 tot circa 1965

Huis der provincie Gelderland en Eusebiustoren te Arnhem (resp. J.J.M. Vegter & H. Brouwer, 1954 en Th. Verlaan, 1954-1964)

Herwaardering architectuur en stedenbouw Wederopbouw

De architectuur en stedenbouw uit de periode van de Wederopbouw (1940-1965) staat volop in de belangstelling. De waardering van dit erfgoed is de laatste jaren sterk gegroeid. Een jonge generatie onderzoekers heeft het oude, overwegend negatieve, beeld van de Wederopbouw bijgesteld door talloze publicaties, tentoonstellingen en bijeenkomsten. De lijvige studie *Een geruisloze doorbraak*, uit 1995 onder redactie van Koos Bosma en Cor Wagenaar, is hiervan een van de meest omvattende resultaten. Ook de rijksoverheid toont een toenemende aandacht voor het naoorlogse erfgoed. Zo is de minister van OCW voornemens honderd topmonumenten uit de Wederopbouwperiode de status van beschermd rijksmonument te verlenen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (voorheen RACM) heeft inmiddels door de omvangrijke reeks categoriale studies een landelijk referentiekader voor het gebouwde erfgoed uit de Wederopbouwperiode tot stand gebracht.

Weloverwogen keuzes

Gedegen analyses van wederopbouwgebieden stellen gemeenten en woningbouwcorporaties in staat verantwoorde keuzes te maken inzake wijziging, sloop, passende nieuwbouw, hergebruik en behoud. De herstructurering van de naoorlogse woonwijken en de grootschalige vernieuwingsprocessen in binnensteden en dorpen kunnen namelijk grote gevolgen hebben voor de ruimtelijke kwaliteit van deze gebieden. De huidige ontwikkelingen en initiatieven dragen in positieve zin bij aan de discussie over de betekenis van de wederopbouwverfenis.

Achtergrond wederopbouw

Het Gelders Genootschap sluit aan bij de door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gehanteerde omschrijving van wederopbouw: het erfgoed van de Wederopbouw omvat de resultaten van (steden)bouwkunst en landinrichting uit de periode van 1940 tot circa 1965. Deze definitie van wederopbouw is dus ruimer dan de letterlijke betekenis 'herbouw van verwoeste gebouwen'. De Wederopbouw is door aard, omvang en verschijningsvorm van bijzondere betekenis voor veel dorpen, steden en landschappelijke gebieden in Gelderland. In hoofdlijnen kunnen de wederopbouwactiviteiten in Gelderland als volgt worden onderverdeeld en gekarakteriseerd:

Herbouw tijdens de bezetting (1940-1942)

De oorlogsschade als gevolg van de Duitse inval was vooral geconcentreerd rond de Grebbelinie. Tijdens de eerste oorlogsjaren werd op grote schaal weder opgebouwd in Scherpenzeel en Wageningen; en op kleinere schaal in onder andere Barneveld, Ede en Nijkerk. Ook de inwoners van het Zuid-Gelderse Niftrik herbouwden in deze jaren hun verwoeste dorp. De belangrijkste wederopbouwplannen zijn vóór de bouwstop in juli 1942 opgesteld en (gedeeltelijk) gerealiseerd onder toezicht van een door het centrale gezag aangestelde supervisor. De wederopbouw in deze kernen wordt grotendeels gekenmerkt door Delftse School-architectuur en traditionalistische reparaties van verdwenen ruimtelijke structuren.

Herbouw na de oorlog (1945-1960)

De oorlogsschade als gevolg van de bevrijding en het beloop van het front was vooral geconcentreerd langs de Gelderse rivieren. De naoorlogse wederopbouw had in het bijzonder betrekking op de talloze verwoeste en beschadigde dorpen en (binnen)steden, zoals Ammerzoden, Arnhem, Dodewaard, Doetinchem, Driel, Elst, Gendt, Groesbeek, Hedel, Nijmegen, Ochten, Tiel, Zevenaar en Zutphen. De naoorlogse wederopbouwplannen werden opgesteld en gerealiseerd onder toezicht van een sterk sturende en controlerende rijksoverheid. De wederopbouw van de dorpen richtte zich veelal op de vorming van concentrische kernen met markant gesitueerde zetels voor het wereldlijke en kerkelijke gezag. De stadbestuurders grepen de wederopbouw veelal aan om de historische binnenstad om te vormen tot een beter toegankelijk en geoutilleerd modern centrum. De naoorlogse wederopbouw borduurde aanvankelijk voort op traditionalistische inzichten. Vanaf de jaren vijftig kregen een modernere architectuur en ruimtelijkheid steeds meer de overhand. De wijdverbreide 'shake hands'-architectuur, een synthese van moderne en traditionele kenmerken, was een uiting van de doorbrekende moderniteit. De wederopbouw van de agrarische bedrijven op het platteland richtte zich op de modernisering en standaardisering van streekeigen boerderijen en op de ontwikkeling van nieuwe boerderijtypen. Daarnaast leidde de ruilverkaveling tot verplaatsing van boerderijen naar heringerichte gebieden, zoals in het Land van Maas en Waal. Hier ontstond in de jaren vijftig een nieuw landschappelijk beeld met een homogene bebouwing van verspreid gelegen boerderijen aan zogenaamde boerderijstraten.

Bouwwerken en ruimtelijke structuren uit de Wederopbouwperiode krijgen steeds meer aandacht. Het Gelders Genootschap voorziet in de behoefte aan kennis- en visieontwikkeling op de naoorlogse architectuur en stedenbouw en ondersteunt gemeenten bij goede beleidsvorming voor hun erfgoed.

R.K. kerk Doornenburg. (ir. Th. Nix, 1951-1952/1960-1961 toren)

Woningbouw na de oorlog (1945-1965)

Na de oorlog stond de alom heersende woningnood jarenlang bekend als volksvijand nummer 1. De bouw van een ongekend aantal woningen in nieuwe uitbreidingswijken was de omvangrijkste opgave van de wederopbouw. Onder centrale regie van de rijksoverheid werd vooral in de jaren vijftig en zestig snel, veel en goedkoop gebouwd op basis van gerationaliseerde en geïndustrialiseerde bouwmethoden. Het maatschappelijke ideaal van de moderne geïndustrialiseerde samenleving kreeg ruimtelijk vorm in de nieuwe woonwijken volgens het stedenbouwkundig concept van de wijkgedachte: overzichtelijke wijken met een herhaling van wooneenheden in open verkaveling, collectieve ruimten en voorzieningen die het gemeenschapsleven tot uitdrukking moesten brengen.

Nu vijftig jaar later de sociale grondslag van de wijkgedachte op losse schroeven staat en bovendien de woningvraag meer kwalitatief van aard is geworden, blijken de naoorlogse woonwijken veelal te eenzijdig van samenstelling. Herstructureringsmaatregelen, gericht op allerlei vormen van differentiatie, zijn onvermijdelijk geworden, ook door de komst van nieuwe eigentijdse VINEX-wijken. De gemeente is de aangewezen instantie om te zorgen voor de coördinatie van de herstructurering. De aanpak hiervan dient bij voorkeur gebaseerd te zijn op een integrale benadering van de specifieke problematiek in een wijk, zoals sociaal-economische omstandigheden. Een gedegen analyse van de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteiten c.q. cultuurhistorische waarden is in deze benadering een voorwaarde, teneinde op de sterke punten van de wijk te kunnen voortbouwen met behoud van de aanwezige waardevolle bebouwing.

Kerken (1940-1965)

De religieuze bouwkunst beleeft tijdens de Wederopbouwperiode een vooralsnog laatste bloeiperiode. Al voor de Tweede wereldoorlog wordt in Nederland gediscussieerd over de juiste indeling van kerkgebouwen. Thema's zijn liturgische vernieuwingen met gevolgen voor het bouwen, zoals de zichtbaarheid van de liturgie voor gelovigen. Bij de Hervormden is het denken over de kerkenbouw gekanaliseerd en gestimuleerd door de Prof.dr. van der Leeuwstich-

Woningbouwcomplex in streekeigen trant te Dodewaard (J. Evers, 1946)

ting, die met adviezen en publicaties belangrijk heeft bijgedragen aan de ideevorming op dit gebied. Na de Tweede Wereldoorlog wordt de scheiding tussen traditionalisten en modernisten steeds minder zichtbaar en ontstaat de Shake-Hands architectuur. In de architectuur zijn vaak buitenlandse invloeden zichtbaar zoals het werk van Scandinavische architecten of Le Corbusier. Vooral bij protestantse kerken is geëxperimenteerd met nieuwe architectonische vormen. In de katholieke kerkenbouw zijn de grote veranderingen pas na het Tweede Vaticaans Concilie gekomen. Veel kerken zijn gelegen in wederopbouwwijken of zijn onderdeel van plannen voor de wederopbouw van een stad of dorp. Dit laatste is met name het geval in de Betuwe. Meestal zijn er in iedere kern of wijk twee kerken gepland. Er is sprake van twee hoofdtypen kerkgebouwen: de langsbouw en de centraalbouw. Van deze hoofdtypen is een vijftal typen afgeleid: de zaalkerk; de (pseudo)basiliek; de 'doos'-vormige kerk; de sculpturaal vormgegeven kerk en de trapeziumvormige kerk. Kerken zijn altijd cultuurhistorisch waardevol als voorbeeld van religieuze bouwkunst uit de Wederopbouwperiode, vanwege hun beeldbepalende waarde en vanwege hun betekenis voor de gemeenschap. Nu veel kerken hun oorspronkelijke functie verliezen is het van belang hun waarde nader in kaart te brengen en waar nodig passende nieuwe functies te creëren.

Gerestaureerd en tot appartementencomplex herbestemd voormalig AKZO hoofdkantoor te Arnhem (Prof. ir. H.T. Zwiers, 1956).

*Marktplaats te Wageningen
(J. van Dongen, J.G.A. Heineman, G.H. Kleinhout,
J.C. Sprey en A.J. van der Steur, 1940-1944)*

Scholen (1940-1965)

Na de oorlog was de urgentie om het aantal scholen uit te breiden zeer groot. Veel scholen waren in de oorlog beschadigd en door een bouwstop was er na 1942 nagenoeg niet meer gebouwd. Ook de babyboom zorgde voor een sterke uitbreidingsbehoefte. De rijksoverheid had de centrale leiding over de scholenbouw. Elk jaar werden in een bouwprogramma de bouwvolumes vastgesteld voor scholen in het totaal, maar ook met betrekking tot de verschillende takken van onderwijs. Na de oorlog was de behoefte van de gemeente maatgevend voor het bouwprogramma en niet de bouwcapaciteit. Om deze reden werd voorrang verleend aan herbouw in de zwaarst getroffen provincies Gelderland, Limburg, Noord-Brabant en Zeeland. Het bouwprogramma maakte jarenlang onderscheid in noodbouw, semi-permanente bouw en permanente bouw. Tot eind jaren vijftig werden op grote schaal nood- en semi-permanente scholen gebouwd. Deze scholen hadden een summiere plattegrond en een goedkope en lichte bouwconstructie. Door een gewijzigd financieringssysteem en een stimuleringsbeleid voor arbeidsex-tensieve systeembouw nam de scholenbouwproductie vanaf 1958 fors toe. Vanaf 1968 kwam het bouwbeleid in de onderwijssectoren weer in handen van de gemeentebesturen.

Een centraal thema in de onderwijskundige vernieuwing na de Tweede Wereldoorlog was de overgang van een passief klassikaal en kennisgericht onderwijs naar een actiever onderwijs. De voortschrijdende individualisering en de differentiatie van het onderwijs veronderstelden een grotere bewegingsvrijheid in het lokaal, meer zelfwerkzaamheid en daardoor een losser klassenverband. Na de oorlog komt de brede onderwijshervorming geleidelijk bij wet tot stand. De scholenbouw in Nederland onderging belangrijke nieuwe impulsen vanuit het buitenland, met name uit Engeland, Duitsland, Scandinavië en de Verenigde Staten. Onder de buitenlandse invloed groeide de centrale hal uit tot een belangrijk thema in de naoorlogse scholenbouw in Nederland.

Tussen 1945 en 1955 werd in de Nederlandse scholenbouw het streven naar monumentaliteit en representativiteit omgebogen naar een meer zakelijke benadering waarbij het schoolgaande kind centraal staat. Een bekende grondvorm van een schoolgebouw is het H-type, waarbij de school een H-vormige structuur heeft. Ook het

haltype komt veel voor. Vooral in de jaren zestig worden veel paviljoenachtige schoolgebouwen gerealiseerd. Een belangrijk kenmerk van scholen uit de Wederopbouwperiode is de toepassing van beeldende kunst. Het gaat hierbij om baksteensculpturen, beeldhouwwerken, mozaïeken, glas-in-lood vensters en toegepaste technieken zoals sgraffito. Door wijzigingen in het onderwijs en schaalvergroting zijn deze gebouwen bijzonder kwetsbaar geworden. Ongemerkt dreigt een belangrijke fase in de geschiedenis van het onderwijs te worden uitgewist. Veel cultuurhistorisch waardevolle scholen kunnen relatief eenvoudig worden herbestemd of voorzien worden van een uitbreiding die langdurig gebruik mogelijk maakt.

Militaire objecten (1940-1965)

De militaire voorzieningen die in Gelderland tussen 1940 en 1965 getroffen werden voor de verdediging van ons land vormden een omvangrijke en voor velen een onbekende activiteit. De bezetter bouwde tijdens de oorlog kazernes en legde vliegbases aan, onder andere in Deelen. Vliegbasis Deelen, Nederlands omvangrijkste rijksmonument, werd door de Duitsers opgezet als ware het een agrarische nederzetting. De als traditionele boerderijen vormgegeven hangars en werkplaatsen hebben op de muren geschilderde ramen en deuren. Na de Tweede Wereldoorlog leidde de Koude Oorlog-gedachte tot de aanleg van verdedigingswerken om een eventuele aanval vanuit het oosten af te weren: de zogeheten IJssellinie. Op Gelders grondgebied zijn diverse (restanten van) bunkers en waterstaatkundige werken bewaard gebleven, zoals in de Ooijpolder, de polder Meinerswijk en bij de bruggen van Nijmegen, Doesburg en Zutphen.

Vóórdat kenmerken van de wederopbouwerfenis zomaar verloren gaan, is het erg belangrijk de betekenis en eventuele waarde ervan te kennen. Veel naoorlogse gebouwen en (woon)wijken hebben namelijk meer dan voldoende kwaliteiten om bijvoorbeeld een aanpassing of herbestemming te kunnen verdragen en rechtvaardigen.

In Gelderland is een aantal gemeenten gestart met het in kaart brengen van het erfgoed uit de Wederopbouwperiode. Apeldoorn, Arnhem, Lingewaard, Rheden, Wageningen en Wijchen hebben inmiddels gebouwen uit de Wederopbouwperiode op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst.

Steeds meer gemeenten realiseren zich dat hun naoorlogse gebouwen en (woon)wijken waardevol erfgoed vormen. Onbekendheid met de kwaliteit van het naoorlogse bouwen maakt plaats voor aandacht, zorgvuldigheid en herwaardering.

Het naoorlogse NS-station te Zutphen van ir H.G.J. Schelling (1952)

De wijk Heseveld te Nijmegen (Evers en Sarlemijn, 1952-1957)

De werkwijze van het Gelders Genootschap

Het Gelders Genootschap duidt de betekenis en waarde van de Wederopbouw en verbindt conclusies en aanbevelingen voor een zorgvuldig en adequaat gemeentelijk beleid. De juiste beslissingen kunnen vervolgens genomen worden inzake vernieuwing en behoud van dit cultureel erfgoed. Kennis over de Wederopbouw kan geput worden uit archieven, publicaties en mondelinge overlevering. Daarnaast zal nog veel kennis verzameld moeten worden door middel van (quicksan-) inventarisaties en cultuurhistorische gebiedsverkenningen. Beide instrumenten bestaan uit voorbereidend onderzoek en veldonderzoek. Tijdens de voorbereiding worden de relevante literatuur en archiefstukken, zoals wederopbouw-, uitbreidings- en/of bouwplannen bestudeerd. De resultaten hiervan dienen als referentiekader voor het veldonderzoek. Het veldonderzoek richt zich op het vastleggen van waarden, ontwikkelingsmogelijkheden en risico's van een gebied of gebouw. Rekening houdend met de verschillende schaalniveaus is daarbij onder meer aandacht voor stilistische, functionele, typologische, ruimtelijke en sociaal-maatschappelijke kenmerken.

Aan de resultaten van een inventarisatie of cultuurhistorische gebiedsverkenning worden conclusies en/of aanbevelingen verbonden voor het zorgvuldig wijzigen, verantwoord slopen of beschermen van naoorlogse architectuur en stedenbouw.

Op het werkkterrein van de Wederopbouw bestaat een spanningsveld tussen behoud en vernieuwing. Dit vraagt om een beleid dat gebaseerd is op verzamelde kennis en herkenning van waarden, met het doel om op verantwoorde wijze nieuwe mogelijkheden te creëren.

Ruimtelijke kwaliteitszorg

Het nieuwe werkterrein van de Wederopbouw dient beleidsmatig onderdeel uit te maken van de totale ruimtelijke kwaliteitszorg van een gemeente. Deze integratie kan bereikt worden door de wederopbouw als onderwerp op te nemen in gemeentelijke beleidsnota's betreffende de Ruimtelijke Ordening, de Welstandszorg en de Monumentenzorg/ Cultuurhistorie. De cultuurhistorische component met betrekking tot het erfgoed uit de Wederopbouw zal hierin, meer nog dan nu vaak het geval is, een volwaardig aandeel moeten krijgen. Zo wordt het mogelijk om ongewenste tendensen tijdig te keren, door of beschermende maatregelen te nemen of toetsingskaders te formuleren voor nieuwe ontwikkelingen. Het streven naar samenhang tussen architectuur en openbare ruimte staat hierbij voorop.

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met Roger Crols, adviseur cultuurhistorie bij het Gelders Genootschap, r.crols@geldersgenootschap.nl

Reliëf met voorstelling St. Martinuskerk, Gendt (ca. 1950-1952)

Velp, Rhedens Lyceum, bijzonder voorbeeld van een school van het paviljoentype (R.D. Bleeker, 1955-1960)

Mozaïek boven de ingang van de voormalige Boerenleenbank, Gendt (ca. 1955-1957)

Gelders Genootschap is een onafhankelijke adviesorganisatie voor ruimtelijke kwaliteit. Kenmerkend is de integrale benadering van architectuur, stedenbouw, cultuurhistorie, archeologie en landschapsarchitectuur.

Gelders Genootschap is in 1919 opgericht als vereniging van Gelderse gemeenten en bevordert sindsdien consequent de schoonheid van stad en land. Opdrachtgevers zijn gemeenten en ook andere overheden en organisaties. De ISO 9001 gecertificeerde organisatie geldt als expertisecentrum voor ruimtelijke kwaliteit.

GELDERS GENOOTSCHAP

Dit is een uitgave van Gelders Genootschap

Redactie

Roger Crols en Jeannette Eygenraam

Vormgeving

Grafisch Ontwerpbureau Criterium, Arnhem

Fotografie

Thea van den Heuvel, Gerard Derks (foto Dodewaard), Roger Crols (foto's reliëf Martinuskerk en foto Columbarium te Dieren)

Druk

Roos en Roos, Arnhem

Oplage 2.500 exemplaren

Arnhem, maart 2009